

K počátkům a vývoji cukrovarnického průmyslu v Uherském království do rozpadu habsburské monarchie

BEGINNINGS AND DEVELOPMENT OF SUGAR INDUSTRY IN KINGDOM OF HUNGARY
UNTIL HABSBURG MONARCHY BREAKUP

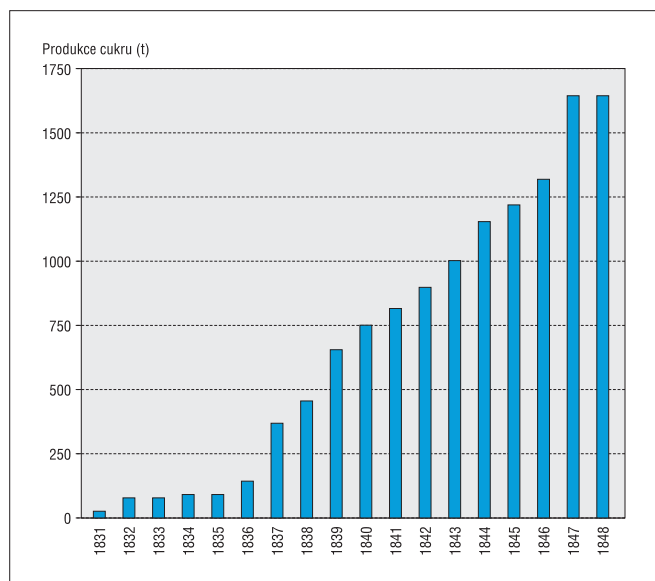
Andrej Tóth – Vysoká škola ekonomická v Praze

Článek nastiňuje vývoj uherského cukrovarnictví od jeho první zakladatelské fáze přes průmyslové zakotvení celého odvětví až po začátek první světové války. Hlavním aspektem a přínosem je kooperace kvantitativních statistických ukazatelů mezi roky a komparativní perspektiva se situací v Rakousku, resp. Předlitavsku.

K počátkům výroby cukru v Uherském království došlo pod vlivem Acharových zkušeností s pěstováním cukrové řepy a experimentální výrobou cukru v Prusku, resp. pruském Slezsku, na konci 18. a začátku 19. století. Stejný impuls ostatně vedl i k rozvoji řepného cukrovarnictví v českých zemích. Právě zkušenosti z Pruska umožnily, aby se roku 1796 v Uhrách vůbec poprvé vyrobil řepný cukr. Na tento úspěch navázala roku 1808 první manufaktura specializující se výhradně na produkci cukru z řepy, jež byla založena v Ercsi v centrálních Uhrách, o dva roky dříve než vznikla první řepná cukrovarna (Žáky) v českých zemích. Jelikož se tento průmysl ve svých počátcích celkem rychle rozvíjel, byly první průmyslové cukrovarnické podniky v Uhrách založeny již na prahu třetí dekády 19. století, a to na území dnešního Slovenska, v dnešních Velkých Úľanech¹ a Bátorových Kosihách.² Je však třeba doplnit, že ještě roku 1835 bylo jejich konkurenty zhruba sto cukrovarnických manufaktur. Tehdejší průměrná roční spotřeba cukru na osobu v Uhrách

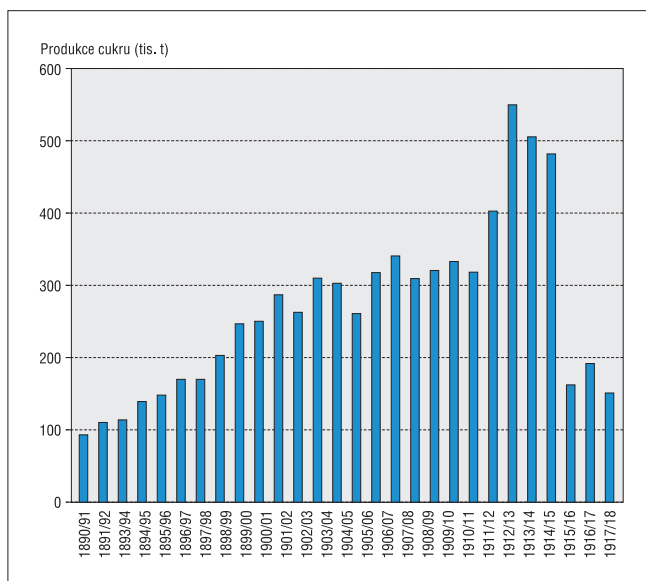
nebyla nijak vysoká. Podle odhadů dosahovala v roce 1847 pouze 0,61 kg·os⁻¹. Podíl z cukrové řepy vyrobeného cukru na této spotřebě byl tehdy rovněž velmi nízký, a to zhruba na úrovni jen 17 %. Až 93 % spotřeby cukru bylo tehdy kryto ještě importem. Největšího rozmachu se však uherské cukrovarnictví dočkalo až po rakousko-uherském vyrovnání, tedy po roce 1867. Výběh nejdůležitější se stala cukrovarnická kampaň 1867/1868. Během této kampaně vyrábělo cukr již 21 uherských cukrovarů, jejichž souhrnná produkce dosáhla již 10 256 t cukru. Zatímco tedy v polovině 19. století produkovalo uherské cukrovarnictví zhruba 1 500 t cukru (obr. 1.), za necelých dvacet let došlo k navýšení produkce až na 6,8násobek. Průměrná roční spotřeba cukru na osobu tehdy dosáhla již 1 kg, která mohla být již ze dvou třetin kryta domácí produkcí. Postupně tak byly nastoleny základy cesty k tomu, aby se Uhersko stalo jedním z velkých světových producentů cukru. Analogický, zvyšující se trend v produkci cukru byl patrný i na začátku 20. století (obr. 2.).

Obr. 1. Produkce surového cukru v Uhrách v letech 1830–1848

Pramen: Borbély, Monory et Tömördi (3)

Obr. 2. Produkce cukru v Uhersku v kampaních 1890/91 až 1910/11

Pramen: A. M. Kir. Kormány (8, 9, 12, 13, 14)

V jeho první dekádě celková roční výroba cukru dosáhla zhruba 580 tis. t. Takovéto množství reprezentovalo 3,1 % celosvětové produkce cukru (třtinového i řepného) a ve vztahu k polovině 19. století se jednalo o 400× vyšší výrobu, což lze jistě označit za impozantní výsledek. Průměrný výnos cukrové řepy pak dosáhl před 1. světovou válkou necelých 27 t·ha⁻¹ (1, 2, 3, 4, 5).

Zajímavým specifikem uherského cukrovarnictví byl zcela odlišný přístup ke zřízení a výstavbě cukrovarnických závodů. V cukrovarnické kampani 1914/1915 jich bylo na daném území pouze 31. Pro srovnání, v kampani 1910/1911 bylo pouze na území Čech (bez Moravy a Slezska) 123 z celkového počtu 214 cukrovarů rakousko-uherského soustátí (1, 6, 8). Uhersko se rozhodlo pro výstavu relativně malého počtu cukrovarů, které však byly vybaveny nejmodernější technikou, a tudíž se jednalo o velmi produktivní závody, oproti ostatním zemím. Není proto divu, že uherské výrobní kapacity patřily k těm největším v celé habsburské monarchii. Přímá komparace vybraných ukazatelů mezi Předlitavskem a Zalitavskem jednoznačně podporuje výše popsané konstatování. Předlitavsko roku 1912 disponovalo 191 cukrovarů, jež vyprodukovaly zhruba 25 mil. kg cukru, na což bylo třeba využít 77,23 MW³ a 74 tis. dělníků. Po přepočtu na jeden cukrovar bylo pro produkci využito v průměru 406 kW a 387 dělníků. Zalitavsko však v průměru na jeden cukrovar disponovalo ve srovnání s Předlitavskem několikanásobkem výrobních zdrojů, tedy 75,04 MW a 839 dělníky. Celkově se tedy jednalo o produkční výkon 32,32 MW. Ke srovnání s českými zeměmi ještě můžeme uvést i rozdíl v množství cukrové řepy potřebné pro výrobu jedné tuny surového cukru, který vychází příznivěji pro historické země budoucího československého státu. Zatímco v Uhersku bylo zapotřebí pro výrobu jedné tuny surového cukru 14,3 t řepy, v českých zemích to bylo jen 11 t. Uhersko nespotebovalo celou svou výrobu cukru a významnou část jí vyváželo (1, 3, 6).

V kampani 1910/1911 došlo v uherských cukrovaroch ke zpracování téměř 2,5 mil. t cukrové řepy, z níž bylo získáno 350 tis. t. cukru v hodnotě suroviny. Oblasti s největší produkcí cukru v kampani 1910/1911 byly dvě, jednalo se jednak o cukrovar v dnešní Trnavě na Slovensku (tehdy *Nagyszombat*, obr. 3.). Cukrovar v Trnavě vyprodukoval ve výše zmíněné kampani 33,6 tis. t. cukru v hodnotě suroviny. Druhý největší cukrovar se nacházel ve městě Hatvan, které leželo v centrálním Uhersku. Hatvanský cukrovar vyprodukoval 32,7 tis. t. cukru. Pro zajímavost je ještě třeba uvést, že nejmenší cukrovar, co se objemu produkce týká, vyrobil pouze 4,4 tis. t. cukru a nacházel se v dnešním rumunském Târgu Mureș⁴, v Sedmihradsku (9).

Intenzivní rozmach uherského cukrovarnictví dokládají statistiky z přelomu a počátku století. V roce 1887 se z více než šedesáti uherských žup pěstovala cukrová řepa pouze v osmi. Tehdy se ve významnějším množství cukrová řepa pěstovala v Nitranské (cca 6 tis. ha)⁵ a Prešpurské župě (cca 5 tis. ha), tedy na území dnešního Slovenska, a dále ještě v Sopronské župě (cca 6 tis. ha) v západním Uhersku. Za pouhých sedm let se však počet

uherských žup, kde se cukrová řepa pěstovala, rozšířila až na 41. Zatímco v roce 1890 se cukrová řepa v Uhersku pěstovala celkem na 44 tis. ha, v roce 1912 se tato plocha rozšířila až na 182 tis. ha. Masivní nárůst množství cukrové řepy vypěstované v Uhersku lze přitom zařadit zejména do bezprostředních předválečných let, kdy se mezi lety 1909 a 1912 množství vypěstované cukrové řepy zdvojnásobilo z 2,6 mil. t. na bezmála 5 mil. t. (3, 4).

V předválečném rozkvětu uherského cukrovarnického průmyslu nalezneme i česko-uherské vazby. Do období druhé poloviny prvního desetiletí 20. století můžeme řadit druhé zakladatelské období cukrovarnických závodů v Uhersku, související s růstem regionálního významu zpracovávání cukrové řepy v důsledku rozšiřování osevních ploch této významné potravinářské suroviny. K tehdejšími hlavními uherským bankovními domům, které se snažily finančně profitovat z rozmachu cukrovarnictví, patřila i Živnostenská banka pro Čechy a Moravu, založená v roce 1868, jež později, v roce 1910, zřídila v Budapešti i Uhersko-Českou průmyslovou banku. Živnobanka se v Uhersku angažovala především v cukrovarnickém průmyslu na území Chorvatska, jež bylo do roku 1918 v personální unii s Uherským královstvím. Hlavním investičním záměrem Živnostenské banky v Uhersku byl cukrovar v dnešním Osijeku⁶, uvedený do provozu v roce 1906. V zájmu jeho výstavby iniciovala založení společného konsorcia s několika chorvatskými finančními institucemi, tzv. První chorvatsko-slavonskou cukrovarnickou akciovou společností (*Erste Kroatisch-Slavonische Zuckerindustrie AG*). Významnou část základního kapitálu novému cukrovaru poskytla za Živnobanku její pražská centrála, jinak však byla agenda uherských transakcí banky v gesci její brněnské pobočky. Výstavba cukrovaru byla i v zájmu města, které pro tento účel darovalo konsorciu i vhodný pozemek a zprostila současně cukrovar na několik let povinnosti placení obecní daně. Denní zpracovatelská kapacita cukrovaru byla stanovena na 800 t cukrové řepy. Jeho produkce byla uplatněna především na místním, chorvatsko-slavonském trhu, mimo to pak ještě na území dnešního Maďarska a Balkánu. Celkový strojový výkon cukrovaru byl 772,3 kW a jeho podíl na celkové uherské produkci cukru byl na přelomu prvního a druhého desetiletí 20. století ve výši 2,6 %. Kromě cukrovaru v dnešním Osijeku byla dále Živnostenská banka zainteresovaná ještě, společně s Peštskou uherskou obchodní bankou (*Pesti Magyar Kereskedelmi Bank*), v cukrovaroch v dnešním srbském Vrbasu⁷ ve Vojvodině a ve městě Szolnok na území dnešního Maďarska (3, 11).

S rychlým rozvojem uherského cukrovarnického průmyslu je spojen ještě jeden milník, a to vstup na celosvětový cukerní trh, který byl možný pouze díky produkci, jež byla větší než tuzemská spotřeba. Tento vývoj nastal již na konci 19. století, společně s tím začala růst domácí spotřeba cukru v do té doby bezprecedentním měřítku. V kampani 1899/1900 činila spotřeba 4,13 kg·os⁻¹ cukru, v kampani 1912/1913 to bylo již 7,8 kg·os⁻¹. To znamená, že za třináct let se uherská spotřeba cukru na osobu téměř zdvojnásobila. Roku 1889 bylo saldo zahraničního

¹ Maď. *Nagyfödemes* v bývalé Prešpurské župě. Dnes Trnavský kraj a okres Galanta.

² Maď. *Bátorkeszi* v bývalé Ostřihomské, později Komárenské župě. Dnes Nitranský kraj a okres Komárno.

³ Převáděno z koňských sil. Pro výpočet byla použita jednotka český kůň (zn. k, nebo též metrický kůň), nikoli HP; 1 kW = 1,35962 k.

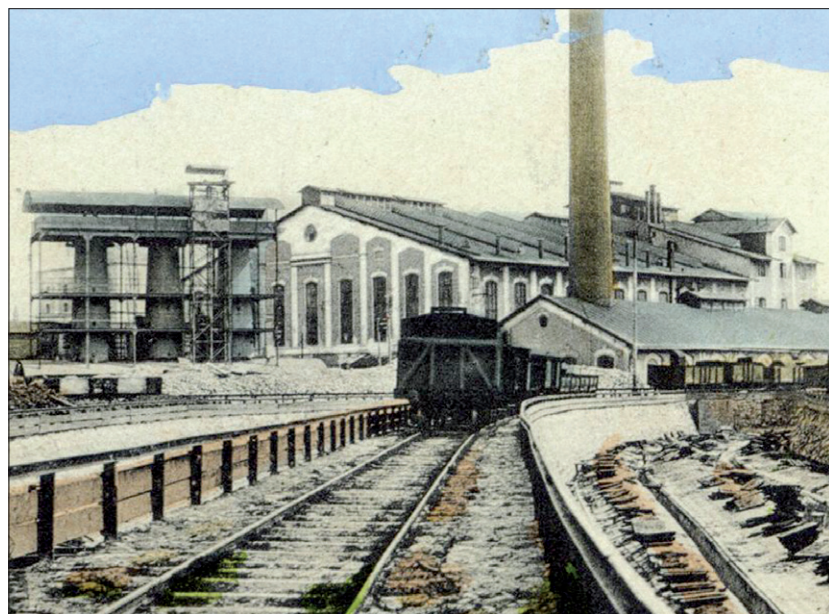
⁴ Maď. *Marosvásárhely* (něm. *Neumarkt am Mieresch*) jihovýchodně od Koložváru, sídelní město župy Mureș.

⁵ Převáděno z katastrálních jiter, 1 kj = 0,575466 ha.

⁶ Maď. *Eszék*, bývalá uherská župa *Verőce*, dnes *Osječko-baranjska županija*.

⁷ Srbsky *Bpác*, maď. *Verbász* / *Újverbász*, něm. *Werbass*, bývalá uherská župa *Bács*.

Obr. 3. Cukrovar v Trnavě (Nagyszombat) na pohlednici z přelomu 19. a 20. století

obchodu z pohledu Uherska záporné, již o dva roky později docházelo k progresivnímu poklesu negativní bilance obchodu s cukrem a export převýšil import. Před první světovou válkou byl pro uherský cukerní export nejvýznamnější britský trh. Až dvě třetiny uherské produkce cukru směřovaly tehdy do Velké Británie a jejich asijských kolonií, primárně do Indie. Do konce 19. století směřovalo významnější množství uherského cukru i do USA, odkud jej však roku 1897 vytlačily ochranné celní tarify. Uherský cukr si vedl dobře i v Osmanské říši a Egyptě, zde však musel postupně čelit vzrůstající konkurenci ruského cukru (3).

Vedle exportu uherského cukru rostl od přelomu století významněji i export samotné cukrové řepy. O velmi dobré kondici rozvoje pěstování cukrové řepy v Uhersku svědčí skutečnost, že agrární sektor dokázal od počátku bez větších obtíží pokrývat rostoucí poptávku cukrové řepy ze strany přibývajících domácích cukrovarů. Z uherských cukrovarů dovážely cukrovou řepu pouze dva, a to západouherský cukrovar v dnešním rakouském Hirnu⁸, a cukrovar v dnešní západoslovenské Záhorské Vsi⁹. Tyto cukrovary polovinu z celkového množství jimi zpracovávané cukrové řepy importovaly z Rakouska. Uherský export cukrové řepy končil do sklonku 19. století vždy pasivní bilancí. Až poté se uherský řepný export dostal do černých čísel a množství exportované uherské cukrové řepy, kterou v první řadě odebíraly továrny na Moravě, začal převyšovat její import. Vývoz uherské cukrové řepy sice kontinuálně rostl, ale v rámci celkového uherského exportu byl marginální. V posledním předválečném roce, tedy v roce 1913, se z Uherska vyvezlo necelých 260 tis. t. cukrové řepy, což bylo pouze 0,42 % veškerého uherského exportu. Na druhé straně však byli uherští pěstitelé cukrové řepy odkázáni na import osiva cukrové řepy, neboť domácí semenářství se sotva rozvíjelo. Osivo cukrové řepy se dováželo zejména z Německa,

a to od firem Rabbethge-Giesecke, Dippe, Schreiber a Jaensch, a rovněž z Holandska, v tomto případě od naardenské šlechtitelské společnosti Kuhn & Comp. (3, 4).

Velmi slibný rozvoj uherského cukrovarnického průmyslu ukončila první světová válka a následný rozpad rakousko-uherského soustátí. Uhersko přišlo v důsledku trianonské mírové smlouvy zhruba o dvě třetiny území. V Maďarsku zbylo jen 12 cukrovarů, tedy méně než jedna polovina (1, 2). Nicméně i přes tuto skutečnost se maďarskému cukrovarnictví podařilo udržet si v bezprostředním poválečném období dvacátých let podíl na celosvětové cukerní produkci ve výši 2,2 %¹⁰, který Maďarsko řadil k významnějším producentům řepného cukru v Evropě. Nicméně klesl mezi českým, resp. československým a maďarským cukrovarnictvím se však v důsledku nastalých okolností ještě více rozevřely. Podíl československého cukrovarnictví na celosvětové produkci cukru dosáhl v polovině dvacátých let téměř úctyhodných 20 %. Cukerní export

se na celkovém československém vývozu podílel až 12,5 % a Československo patřilo tehdy k největším exportérům řepného cukru na světě. Podíl vývozu maďarského cukru na celkovém exportu poválečného Maďarského království však v polovině dvacátých let činil jen 2,3 % (5, 12).

Studie vznikla v rámci řešení projektu F5/9/2017 Cukrovarnický průmysl jako opomíjený aktér mezinárodního obchodu v meziválečném období podpořeném Interní grantovou agenturou VŠE v Praze.

Souhrn

Uherské cukrovarnictví bylo ve své počáteční fázi hnáno stejným impulzem jako to české. Hlavním aspektem byla demonstrace efektivní výroby cukru z cukrové řepy v pruském Slezsku a také její samotné pěstování, na tyto skutečnosti následně reagovali výrobci v okolních a blízkých zemích. Z manufakturní výroby se za několik málo desítek let vyvinul sofistikovaný a produktivní sektor průmyslu, jenž z dlouhodobého hlediska neustále zvyšoval svou efektivitu a množství vyrobeného cukru. Produkce cukru v Uhersku však byla na rozdíl od českých zemí a Rakouska do značné míry specifická, jelikož nezvyšovalo množství cukrovarů, nýbrž se soustředilo zejména na zvětšování kapacity jednotlivých závodů. S rozvojem průmyslu zpracovávajícího řepu však bylo třeba zajistit dostatečnou zemědělskou základnu pro dodávky, bez smysluplné kultivace by totiž došlo k zastavení růstu celého sektoru. Mezi léty 1890 a 1912 se proto zvýšila plocha pěstování cukrové řepy až o 138 tis. ha. Největší intenzifikace zemědělské produkce však bylo docíleno v rozmezí tří let, od roku 1909 do roku 1912, kdy byl objem sklizené řepy z 2,6 mil. t téměř zdvojnásoben. Výše popsany vývoj byl spojen s druhou zakladatelskou vlnou cukrovarů, kde se projevil i česko-uherské vazby.

Klíčová slova: Uhersko, Rakousko-Uhersko, cukrovarnický průmysl, spotřeba, zemědělství, mezinárodní obchod.

Literatura

1. SZERDAHELYI, K.: *A magyar cukoripar versenyképességének alakulása a történelem folyamán; Az előregedő világ – globalizáció és fenntartható idősödés. Két tanulmány.* Budapest: Szerző, 2012, s. 14–15, ISBN 978-963-08-3172-7.

⁸ Maď. *Félszerfalva* v bývalé uherské župě Sopron / Šoproň, dnes v rakouské spolkové zemi Burgenland, okres Eisenstadt.

⁹ Maď. *Magyarfalva / Magyarfalu* v bývalé Prešpurské župě, dnes Bratislavský kraj, okres Malacky.

¹⁰ Údaj z kampaně 1925/1926.

2. SÍKI, J.; TÓTH-ZSIGA, I. (EDS.): *A magyar élelmiszeripar története*. 3. vyd., Budapest: Mezőgazda, 1998, s. 181, 183 a 194, ISBN 978-963-08-3172-7.
3. BORBÉLY, Á.; Z. MONORY, Z.; M. TÖMÖRDI, M.: *Volt egyszer egy cukoripar : a cukor szerepe a magyar gazdaság- és társadalomtörténetben*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2013, s. 47, 61–62, 75, 171, 172, 188, 191–193, 203, 215–216, 220, ISBN 978-963-05-9446-2.
4. *A M. Kir. Kormány 1913. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és Statisztikai évkönyv*, Budapest, 1915, s. 84, 130, 154, 245.
5. *A M. Kir. Kormány 1915–1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és Statisztikai évkönyv*, Budapest, 1924, s. 252.
6. *Jednatelská zpráva Ústředního spolku československého průmyslu cukrovarnického přednesená na valné hromadě dne 17. června 1931 v Praze, Praha*, s. 89.
7. DUDEK, F.: *Monopolizace cukrovarnictví v českých zemích do roku 1938*. Praha: Academia, 1985, s. 177.
8. *A M. Kir. Kormány 1911. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és Statisztikai évkönyv 1911*, Budapest, 1912, s. 190, 276.
9. *A M. Kir. Kormány 1913. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és Statisztikai évkönyv 1913*, Budapest, 1915, s. 245, 485.
10. *A M. Kir. Kormány 1910. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és Statisztikai évkönyv 1910*, Budapest, 1911, s. 176.
11. *A M. Kir. Kormány 1927. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és Statisztikai évkönyv 1927*, Budapest, 1929, s. 115, 312.
12. *A M. Kir. Kormány 1905. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és Statisztikai évkönyv*, Budapest, 1906, s. 171.
13. *A M. Kir. Kormány 1914. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és Statisztikai évkönyv*, Budapest, 1916, s. 130.
14. *A M. Kir. Kormány 1915–1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és Statisztikai évkönyv*, Budapest, 1924, s. 252, 92.

Tóth A.: Beginnings and Development of Sugar Industry in Kingdom of Hungary until Habsburg Monarchy Breakup

Hungarian sugar industry was driven by the same impulse as Czech sugar industry in its initial stage. The main aspect consisted in demonstrating an efficient production of beet sugar in Prussian Silesia, as well as its actual growing; subsequently, producers from the neighbouring countries responded to those facts. In several decades, the manufacturing production developed into a sophisticated and productive industrial sector which, in long-term perspective, kept increasing its efficiency and the amount of refined sugar. However, sugar production in Hungary was quite specific as compared to the Czech countries and Austria itself as it did not optimize the number of sugar factories but focused primarily on increasing the capacities of the individual factories. The development of the beet processing industry required sufficient agricultural base for supplies; the growth of the whole sector would stop without a meaningful cultivation. Therefore, between 1890 and 1912, the sugar beet growing area was extended by up to 138 thousand hectares. However, the greatest intensification of agricultural production was achieved within three years from 1909 to 1912 when the harvest volume almost doubled from 2.6 million tons. The above described development was related to the second wave of sugar factory founding, during which also the Czech-Hungarian links could be seen.

Key words: Hungary, Austria-Hungary, sugar industry, consumption, agriculture, international trade.

Kontaktní adresa – Contact address:

doc. Mgr. et Mgr. Andrej Tóth, Ph.D., Vysoká škola ekonomická v Praze, Národohospodářská fakulta, Katedra hospodářských dějin, Nám. W. Churčila 4, 130 67 Praha 3, Česká republika, e-mail: andrej.toth@vse.cz

Dnes je jediným cukrovarem v Maďarsku závod Magyar Cukor Zrt. v Kaposváru, patřící do skupiny Agrana (pramen: kaposvarmost.hu)